

УДК 94 (477.5)«186/191»:39

М. М. Чумак

**ЕТНІЧНИЙ СКЛАД КУПЕЦТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

В умовах незалежності України, незважаючи на інтерес до підприємництва, історія купецтва залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії. Зокрема, малодослідженою є проблема етнічної структури вітчизняного купецтва. Висвітлення національного складу купецтва в сучасних умовах має не тільки наукове, а й політичне значення. Наукова розвідка даного питання надасть змогу з'ясувати, яку роль відігравало купецтво на місцевому та всеросійському ринках, про взаємозв'язок і врахування економічних інтересів купців різних національностей у їх діяльності в Україні.

За останні роки найбільш змістовними у вивченні етнічного складу купецтва є ґрунтовні дослідження: О. М. Доніка, В. Г. Ляшенка, Н. Р. Темірової [1; 2; 3]. У своїх працях автори послідовно дослідили оформлення гільдійського купецтва. Зазначається, що історичні та соціально-економічні умови, які склались напередодні реформ у другій половині ХІХ ст., залучили до підприємництва в регіоні крім українців, представників багатьох інших національностей. В свою чергу, це позначилось на специфіці виробничої діяльності купецтва регіону.

Метою цієї історичної розвідки є з'ясування витоків формування купецтва Лівобережної України за матеріалами етнічного складу. Спираючись на особливості формування купецтва в окресленому форматі, отримуємо можливість простежити логіко-послідовні зв'язки залучення купецького капіталу до товарного виробництва, визначити пріоритетні галузі промисловості для капіталовкладень, а також встановити основні напрямки громадської діяльності купців-промисловців.

За своїм етнічним складом купецтво Лівобережної України помітно вирізнялось з поміж інших регіонів Російської імперії. Воно формувався, окрім корінних українців, як великими (росіяни, євреї), так і малими етногрупами (німці, греки, італійці та ін.). Цьому сприяли певні історичні та соціально-економічні умови, які склались напередодні реформ у другій половині ХІХ ст. і залучили до підприємницької справи в регіоні представників багатьох національностей.

Російський етнос, беручи активну участь у підприємницькій сфері досліджуваного регіону, був представлений найбільш капіталоспроможним елементом в лавах лівобережного купецтва. Цьому сприяла низка соціально-економічних чинників. Оскільки торгово-промисловий стан являвся суто міським прошарком суспільства, імперський уряд всіляко намагався заповнити його на Лівобережжі саме

купцями-росіянами, які поширювали російську мову та культуру, а отже виступали оплотом самодержавства на окраїнах імперії. Купці-росіяни, займаючись підприємницькою діяльністю, користувались повним кредитом в Росії та отримували товари з перших рук [4, с.335]. Завдяки цьому вартість їх предметів торгівлі відрізнялась низькою ціною, а відповідно, насамперед росіянам було простіше розвивати торгово-виробничу справу на ринках лівобережних губерній.

Таким чином, сприятливі умови посилили роль російського купецтва в господарсько-економічному житті регіону. Вже наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. купці-росіяни приїжджали на місцеві торги для проведення значних фінансових операцій, а згодом почали осідати в великих промислових і торгових центрах. Так, ведучи торгові справи на відомих харківських ярмарках імперського масштабу з обігом у десятки мільйонів рублів (Хрещенський, Покровський, Троїцький, Успенський, Проводський), росіяни записувались до купецтва. Не обмежуючись лише торговими справами, вони спрямовують свої значні грошові накопичення в місцеве виробництво [5, с.78].

Згодом, купці-росіяни в пореформений період склали серйозну конкуренцію підприємцям інших національностей (українцям, євреям та ін.) у торгово-промисловому житті більшості міст Лівобережжя, перетворившись на основний елемент заможного купецтва [6, с.285]. Російські комерсанти стали засновниками найбільших промислових підприємств у Катеринославі, Луганську, Харкові, Чернігові, посаді Клинці, скориставшись новими можливостями (сприяння держави, будівництво розгалуженої мережі залізниць, річкових та морських торгових портів тощо) для піднесення виробничої діяльності на істотно новий прогресивний рівень. Сфера підприємницького інтересу російських комерсантів на території регіону проявилася, головним чином, у розвитку харчової та важкої промисловості. За чисельністю купці-росіяни посідали друге місце в містах Катеринославської, Полтавської та Чернігівської губерній (близько 30% від загальної кількості), та становили абсолютну більшість на Харківщині [7].

На Лівобережній Україні за чисельністю переважало купецтво єврейського походження, складаючи близько 50–60% від загальної кількості підприємців. Найявна більшість купців-євреїв пояснювалася специфікою політики уряду Російської імперії щодо іудейського етносу, яка знайшла своє відображення в проведенні так званої "смуги єврейської осілості". Головна мета даного заходу, з одного боку, полягала в зосередженні єврейського населення у західних регіонах імперії, тобто, на більшій території України, а з іншого – у запобіганні проникненню євреїв у великоруські губернії. Згідно з положенням від 30 травня 1835 р. до складу "смуги осілості" на Україні увійшли Волинська, Подільська, Київська (крім м. Києва), Херсонська, Таврійська, а також лівобережні Катеринославська, Полтавська (крім козацьких та державних сіл) і Чернігівська губернії [8, с.345–347]. Це

значно вплинуло на демографічну ситуацію Лівобережжя. Тільки на Полтавщині, впродовж другої половини XIX ст., кількість євреїв зросла у вісім разів [9, с.30].

Євреї майже повністю проживали в містах та містечках, оскільки на початку XIX ст. урядовим Особливим комітетом заборонялось поширення євреїв-підприємців [10, с.31]. Таким чином, окрім посередницьких фінансових операцій, єврейська ділова ініціатива віднайшла свій масовий прояв у розвитку міської торгівлі та певного виробництва на теренах Лівобережної України.

Особливо приваблювала євреїв перша купецька гільдія, яка надавала можливість займатись торгово-промисловою діяльністю поза "смугою осілості" в економічно розвинутих регіонах Російської імперії, зокрема на Харківщині. Так, законом від 16 березня 1859 р. купці-євреї після п'яти років перебування в першій гільдії отримували право записуватись до відповідної гільдії переважної більшості міст імперії з наданням усіх пільг корінного російського купецтва. Якщо термін перебування в першогільдійстві становив десять років, євреям надавалось право жити поза "смугою осілості" на загальних засадах (переривання зв'язку з купецтвом більше не загрозувало примусовим виселенням на колишнє місце проживання) [11, с.919–920].

Проте, не зважаючи на зовнішню свободу, єврейське першогільдійське купецтво продовжувало знаходитись під контролем уряду. Характер, напрями й масштаби їх торгово-промислової діяльності регулювались окремими законодавчими актами Російської імперії [12, с.24]. Так, на підставі законів 1864 та 1867 рр. євреям з промислових підприємств дозволялось засновувати великі капіталістичні борошно-круп'яні млини, цукрово-рафінадні та скляні заводи. Це й скорегувало розвиток купцями-євреями саме цих галузей виробництва на Лівобережжі. Визначних успіхів впродовж другої половини XIX – на початку XX ст. у цукроварінні досягли династії Бурасів, Бродських, Рубінштейнів, Добрих. Великий внесок до формування удосконаленого та технічно розвинутого млинарства регіону зробили І. Я. Амстиславський, Л. М. Виноградов, Д. М. Молдавський, І. М. Ейзлер та ін.

Згідно даним Першого загальноросійського перепису 1897 р., губернських статистичних комітетів та повітових переписних комісій узагальнена кількість купців-євреїв по губерніях у порівнянні зі стовідсотковим показником була наступною: Катеринославській – 60%; Полтавській – 70 %; Харківській – 30 %; Чернігівській – 60–65% [13, арк. 1–4; 14, арк. 1–8]. Наведена статистика підтверджує, що найбільше торгово-промислового єврейства налічувалось на землях Лівобережної України, які входили до "смуги осілості".

Аналіз джерел переконує, що вагомий внесок в індустріальний розвиток регіону зробили й купці, які представляли нечисленні етнічні групи. Так, вихідці із Західної та Південної Європи все більше

зрошувались з навколишнім діловим простором. Німці, саксонці, греки, італійці приймали російське підданство, вступали до лав купецтва (здебільшого це обумовлювалося інтересами справи), а в окремих випадках – навіть переходили у православну віру [15, с.38]. Вони зосередили свої капітали в базових галузях харчової та важкої промисловості. Технологічний рівень їх заводів був досить високим, а тому підприємства виступали взірцями виробництва.

Так, греки та італійці мали значний вплив у господарчому й соціальному житті на південних кордонах Лівобережжя. Найбільша активізація їх підприємницької діяльності спостерігалась у портовому місті Маріуполі. Названі етнічні групи оселились на Маріупольщині ще наприкінці XVIII ст. В першій половині XIX ст. тут виникають великі підприємства зовнішньої та внутрішньої торгівлі, фабрики, заводи з переробки сільськогосподарської продукції [16, с.40]. Власниками найбільших з них були греки – Ф. К. Звороно, П. П. Регір, Д. О. Хараджаєв та італійці – Е. Ди Полоне, С. Галесіано. Своїми діями вони забезпечили зростання товарності сільського господарства, сприяли розвитку галузей харчової промисловості.

В другій половині XIX ст. у містах Лівобережної України все більше з'являється технічно освічених ремісників з Німеччини, які відкривали механічно-слюсарні, мідеплавильні, чавуноплавильні та металообробні майстерні, які згодом переросли у великі модерні підприємства. Їх поява викликала гострою потребою Російської імперії в індустріалізації міського господарського життя.

Так, саксонський підданий Е. І. Мельгозе, переїхавши до Харкова, переходить у підданство Російської імперії, викуповує свідоцтво купця другої гільдії та засновує невелику майстерню. Пізніше вона перетворилась на завод з виробництва землеробських машин і знарядь, який наприкінці XIX ст. став одним з найсучасніших і найбільших в регіоні [17, арк.105]. Іншим яскравим прикладом участі німців у формуванні промислового сектору регіону є М. Х. Гельферіх-Саде, виходець з німецького королівства Вюртемберг, який в 60-і рр. XIX ст. отримав статус харківського купця другої гільдії. М. Х. Гельферіх-Саде розпочав будівництво великого підприємства з виробництва сільгосптехніки, яке успішно розвивалось впродовж усього дореволюційного періоду.

Таким чином, етнічна палітра купецтва Лівобережної України відрізнялась своєю неоднорідністю. Аналіз процесу формування складу купецтва, задіяного в економічно-господарському житті на теренах Лівобережжя, дав змогу встановити його основні етнічні групи, шляхи їх залучення до торгово-промислового стану, визначити пріоритетні галузі промисловості для капіталовкладень. До підприємницької справи в регіоні, крім українців, також долучились росіяни, євреї, греки, італійці, німці. Все це позначилось на специфіці виробничої діяльності купецтва, для якого провідними стали основні напрямки харчової, легкої та

частково важкої індустрії. Зокрема, українці практично не були представлені в гірничодобувній, металообробній, машинобудівній галузях, проте досягли загальноімперського визнання в суконній, цукрово-рафінадній та борошномельній промисловості. Ринково-господарський досвід купців, слідуючи сучасним вимогам наукового прогресу, може бути ефективно використаний у сучасних умовах.

Література

1. **Донік О. М.** Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Укр. іст. журн. – 2006. – №3. – С.16–41.
2. **Ляшенко В. Г.** История предпринимательства в Украине (1861–1917) / В. Г. Ляшенко. – Донецк: ДИЭХП, 1998. – 146 с.
3. **Темірова Н. Р.** Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: Вид-во ДоНУ, 2003. – 319 с.
4. **Гермес.** Торговля и реклама / [авт. текста В. Шевчук]. – СПб.: Б.и., 1994. – 486 с.
5. **Кругляк Б. А.** Торговельна буржуазія в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Укр. іст. журн. – 1994. – №6. – С.72–81.
6. **Україна і світ.** Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К.: Б.в., 1994. – 340 с.
7. **Первая** всеобщая перепись населения Российской империи: в 78 т. / [под. ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1897 – 1905.
8. **Положение** от 30 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – 1835– . – 2-е собр. – Т.10. – 1835. – №8054.
9. **Свободный** сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. – Вып. 2. – Полтава: Б.и., 1903. – 178 с.
10. **Гессен Ю. О.** О жизни евреев в России. Записки в государственную думу / Ю. О. Гессен– СПб.: Б.и., 1906. – 146 с.
11. **Вольтке Г.** Купцы-евреи по русскому законодательству / Г. Вольтке – СПб.: Тип. товарищества "Народная польза", б.г. – 987 с.
12. **Самарцев І. Г.** Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І. Г. Самарцев // Укр. іст. журн. – 1994. – №4. – С.19–29.
13. **ДАЧО**, ф. 174, оп. 1, спр. 6.
14. **ДАЧО**, ф. 721, оп. 1, спр. 6.
15. **Васильева Л. В.** Участие иностранного капитала в экономике Российской империи и его влияние на торгово-промышленное развитие Западно-Сибирского региона в конце XIX – начале XX вв. / Л. В. Васильева // Налоги. Инвестиции. Капитал. – 2004. – №3–4. – С.34–42.
16. **Добров П. В.** Промислово-торговельний розвиток Маріупольщини (кінець XVIII–XIX ст.) / П. В. Добров, А. В. Гедьо // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2001. – №1(5). – С.39–46.
17. **ДАХО**, ф. 51, оп. 1, спр. 152, арк. 105.

Чумак М. М. Этнический состав купечества Левобережной Украины во второй половине XIX – в начале XX вв.

В статье рассматривается купечество как отдельное сословие со своей этнической структурой. Полученные результаты исследования позволили проанализировать источники формирования купечества, его роль в экономической жизни региона.

Ключевые слова: купечество, этническая структура, национальность, развитие, торгово-промышленная деятельность.

Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті розглядається купецтво як окремий стан зі своєю етнічною структурою. Отримані результати дослідження дозволили проаналізувати джерела формування купецтва, його роль в економічному житті регіону.

Ключові слова: купецтво, етнічна структура, національність, розвиток, торгово-промислова діяльність.

Chumak M. M. Ethnic structure of merchant class of Left-bank Ukraine in second half XIX – in the beginning of XX cr.

In article the merchant class as separate estate with the ethnic structure is considered. The received results of research have allowed analysing sources of formation of merchant class, his role in an economic life of region.

Keywords: merchantry, ethnic structure, nationality, development, commercial and industrial activity.